

ԴՐՕՇԻԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇԵԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ձ Ո Վ Ե Ր

Սրանից մի քանի ամիս առաջ Մարգուհանում տեղի ունեցած արիւնահեղ կռիւի ժամանակ զոհ գնաց ժընեվի նախկին ուսանող Բ. ԶԱՔԱՐԵԱՆԸ: Հանգուցեալը, ոգեւորված հանրամարդկային վսեմ գաղափարներով և համոզված՝ որ այդ գաղափարները հասարակական կեանքում կարելի է իրականացնել միայն արիւն թափելով, դեռ շատ վաղ, 22 տարեկան հասակում, իրեն ձգեց կրօնի դաշտը, ուր, աւանդ, երկար չապրեց. նա ընկաւ, բաշարար պաշտպանելով իր ընկերներին:

— Փոքր-Ասիայում գործող յայտնի յեղափոխական Հմաւոնը ձերբակալված է և յանձնված Ռուս կառավարութեան, իբրև նրա հպատակ:

— Եւրոպական թերթերին հեռագրում են, որ Եօղզադում տաճիկները սպանել են 125, վիրաւորել 300 հայ:

Տ Ա Ճ Կ Ա Ն Կ Ա Ն Դ Ա Շ Ա Վ Ր Ա Ն

Կողուբաշի աղետալի դէպքից բաղդի բերմամբ ազատուած աղջիկները նախնական քննութեան մէջ յայտնեցին, որ այդ անգութ սպանութիւն գործողները բոլորն էլ քիւրդ էին, թուով 8: Դոցա մէջ որոշ ծանցցած են Վարազայ երկու քիւրդ պահապան ծառաները. մէկն այս տարի էր վարձուած, մէկը անցեալ տարուայ դուրս արած կեղտոտը:

Աղջիկներու ըսածն ստուգելու համար, դատարանը քանի մը քիւրդեր կը ներկայացնէ, առաջարկելով ծանցնալ մեղադրուածները: Անոնք կը պատասխանեն, թէ դոցանէ և ոչ մէկը չէ: Երկրորդ անգամ քանի մը քիւրդեր կը ներկայացնէ, խառնելով նրանց հետ երկու ամբաստանեալները: Աղջիկները ճիշդ կարձակեն, տեսնելով երկու անգութ չարագործները նոցա մէջ և մատնացոյց կընեն Վարազայ հին և նոր պահապաններուն: Արբունն այդ երկու քիւրդերու թեւերը և չկրնալով իրանց արտասուքը զսպել, դառնապէս կուլան:

«Սա էր, սա, այս անաստուածը, թշուառ եղբօրս իմ աջքիս առջև նաճախով (փոքրիկ կացնի նմանող զէնք մ'է) բրդեց, որն ինձի օգնութեան կը կանչէր, որովհետեւ թեւերը կապած էր.» կըսէ աղջիկներէ մէկը լալագին:

Անմեղ սպանութիւնը, աղջիկներու պատուը բռնաբարումը և այս արտասուքից տեսարանը սաստիկ կազդէ ներկայ եղող մինչև անգամ վատ թիւրքերու վրայ:

Սակայն ինչ կընէ կեղտոտ և լիւր Բահրի փաշան, վալին, որը դատարանի վզին նստած, ուր ուզէ կըքշէ: Երկու կրեւով եւրոպական հասարակական կարծիքից, կը ձգտի լկտիաբար հայոց վերագրել այս եղեռնագործութիւնը, կամ եթէ այդ չը յաջողվի՝ անորոշ չարագործներու արաքը համարել, ինչպէս որ (վալիի կարծիքը) լուսաւորեալ Եւրոպայի մէջ էլ կը պատահի նոյն տեսակ չարագործութիւններ:

Առաջին նամակով ըսինք, թէ քիւրդերը հետքը տարած էին մինչև Վարազայ ոչխարի փարախը, որն անշուշտ նպատակով էր արված: Վալին, թողնելով աղջիկներին լուսոյ նման պարզ և ճշմարիտ փաստերը, այդ հետքը բռնեց փաստ և առանց այն էլ անարդար դատարանի վրա ճնշում բանեցնելով, մէկէն ի մէկ խնդիրը բլեցուց Վարազայ վանքի վրա, որ բոլորովին անմեղ է:

Բահրի փաշան ձերբակալեց միաբան վարդապետէն սկսած մինչև գառնարածը, փոխանակ արիւնարբուններու ետեւից ընկնելու: Այդ ասիական զգուշի խարդախը մի այլ նպատակ ևս ունէր, որով խնդրի բուն կէտէն կը շեղվէր. միջոց տալ եղեռնագործներուն սահմանն անցնել վիլայէթէն դուրս ելնել, որ հակառակ պարագային, եթէ խնդիրը ծանրանայ, չարագործները ձեռք չխնան և հազարաւոր փաստերու վրա մէկն ալ չաւելնայ, թէ քիւրդերու որոշ մասը կառավարութեան դրդմամբ կը հարցստահարեն, կառեւանգեն, կըսպանեն, մի խօսքով երկիրը կաւերեն՝ անարդար կառավարութեան հետ ձեռք ձեռքի տալով:

Վալին Վարազայ բանտարկեալներուն կը մեղադրէ, թէ հայ կաջախները վանքում ապաստան գտած, միաբանութեան հետ խորհած՝ այս սպանութիւնը գործել են, որպէս զի Եւրոպայի առաջ թիւրք կառավարութեան վարկը ձգեն: Սակայն այսպիսով բան մը չը կրցաւ շինել, մանաւանդ թէ վերջին ծայր անարդարութեան, վալիի բաշխօզուգ վարմունքի համար ժողովուրդը գրգռվեց: Այն ժամանակ նա թողեց Վարազայ անմեղ բանտարկեալներուն, պահելով միայն Վրթանէս վարդապետը, դռնապան Դարման, տնտեսին և երկու նոպատարներուն: Անցեալ տարուայ արձակած նոպատարին հանած են բանտից, որին աղջիկները ծանչեցին, և վալին այդ քիւրդին զապտիւսի պաշտօն է տուած. իսկ բանտի միջի նոպատարներից մէկը, որ վանքին ծառայած է հաւատարիմ, դեռ կը պահվի. երեւի մեղաւոր է, որ վանքը չէ կողոպտած:

սորա մէջ: Ասել է, թէ Տաճկաստանի մէջ ընդհանրապէս իսլամն ու խրիստեանը խաղաղ, անդորր, եղբոր պէս կապրին. ասել է, թէ հաւասարութիւնը կատարեալապէս կը տիրէ Թիւրք պետութեան մէջ. Թիւրք ու հայ, ասորի քրիւղ և եզդի կապրին առանց կրօնի, ազգութեան և իրաւանց խտրութեան...

Ահա թէ ինչ կաւետէ տեղուս "ժողովրդեան" կողմէն Բահրի փաշայի ձեռամբ վերջերումս ուղարկած մի հանրագրութիւն:

Բայց պէտք է բացատրել, թէ ինչ բան է հանրագրութիւնը (մազմաթան), վալիներու այդ թղիսմէն:

Երբ նահանգապետը կամ իւր վարչութեան անդամներէն մէկը մեծ զեղծում գործէ, երբ հայը ծանր հարստահարութիւններու, սպանութիւններու, առեւտրումներու և ասպատակութիւններու համար Պոլիս բողոքէ, Բ. Գուռը խիստ լեզուով բացատրութիւն կը պահանջէ տեղական վարչութեանէն: Նահանգապետն այդ վտանգէն իբր ազատվելու համար, մի ապտակ է հասցնում բողոքող ժողովրդի երեսին, մի "մազմաթ" է պատրաստում, ուրիշ ոչինչ: Հանրագրութիւնը պատրաստելէն վերջ ստորագրել են տալիս հայ դաւաճաններին և վատ թիրբերին. շատ անգամ ստորագրողների թիւը 1000-ի հասցնելու համար բռնութեամբ շատ հայերին, նոյն իսկ բողոքողներին են ստորագրել տալիս. հակառակողին բանտ են ուղարկում: Այնուհետ թղիսմէն ուղարկվում է Բ. Գուռը, որով խեղդվում է ճնշված ժողովրդի ձայնը, բողոքը: Մազմաթաները ուղարկվում են մեծ մասամբ հիւպատոսների, Եւրոպայի առաջ արդարանալու համար, եթէ ոչ սուլթանի փթած կառավարութիւնը իրաւունքների խտապահանջ է. ընդհակառակը, զեղծումներն ու հարստահարութիւնները մեծ մասամբ Բ. Գուռից են բղխում և ծաւալվում երկրի խուլ անկիւնները: Ահա այսպէս, ամեն տեսակ չարագործութիւն կարելի է գործել և մազմաթայով արդարանալ: Հանրագրերի նկատմամբ տաճկահայ լաւատեսների բերնում մի ճշմարտութիւն պարունակող առասպել է գոյացել: Լնդօնում 3 հայ ներկայանում են Գլադստօնին. ներսից դուռը փակելէն վերջ, սեղանի վրա դնում են մի վնասակար բովանդակութեամբ թուղթ և պահանջում խտուր ստորագրել: Նախարարապետը այլ-պլվում է այս կոպիտ վարմունքից և բացատրութիւն պահանջում: Երեքն էլ ատրճանակները դէմ են անում ծերունու կրծքին. Գլադստօն մահուան տագնապից բըռնված՝ ստորագրում է գողողողով: Հայերն իսկոյն ներողութիւն են խնդրում այդ ձեւաբանութեան համար, կամենալով ցոյց տալ, թէ Տաճկահայաստանում ամեն մազմաթայսպէս է ստորագրվում և գերի հայի ձայնը միշտ այսպիսով է խեղդվում:

Դիմենք իրական կեանքին և տեսնենք Բահրի փաշայի կազմած մազմաթան ճիշտ է արդեօք. ճիշտ է, որ գաւռն ու գայլը մէկ տեղ կարած են...

Մայիսի մէջ Ոսկերճակ գիւղի եզնարածին չարաչար վիրաւորելէն վերջ՝ եզները տանում են քիւրդերը: Հատախի մէջ քիւրդ ֆախիկները Սեպուկին գիւղացուն Սիսիարկայ ձորի մէջ սպանում են, գործը մնում է անհետեւանք: Կոռուրաշի հերոսները դեռ ևս անպատիժ պտը-

տում են և նրանց փոխանակ անմեղները տուժում: Մայիս ամսին, երբ Աղթամարայ դաւաճան Խաչատուր կաթուղիկոսը Բահրի փաշայի հրահրանքը վանում նստած հանրագրութիւն էր պատրաստում, թէ հայ, քիւրդ և թիւրք եղբոր պէս են ապրում, հենց այդ ժամանակ Վեաւալու (Ոչտունիք) Կուլիխան-բէյի տղան իր, կաթուղիկոսի, եղբոր երկու որդկերանցը վիրաւորեց և հարսը օրցերեկով փախցրեց:

Աւերակի գիւղի, որ կրնկնի Վանից հիւսիս 2 ժամ հեռաւորութեան վրա, հիւս Սարգիսը անցեալ տարի աշնանը աղէտաբեր մատնութիւններ ըրաւ 3, 4 գիւղի նըկատմամբ: Մատնվեցաւ և Սաթմանց գիւղի նախկին ուէս Ազիզ Մարկոսեան, որը մօտ 50 տարեկան մարդ էր: Ազիզ տեսնելով իրենց գիւղի ուէս Կարապետի, Հասպատան և միւս գիւղերի բանտարկեալների անիրաւի տանջանքները, միևնոյն ժամանակ չհաւատալով մազի չափ տաճկական կեղծ արդարադատութեան, խոյս տուեց, երբ ոստիկանները եկան զինք բռնելու: Նոյն Սաթմանց գիւղի Մլանցոց Մահմէդ աղէն, քաղաքիս վալիի բարեհաճութեամբ խէց Ազիզի ձին, ամենալաւ գոմէշը, ականջ չդնելով ընտանիքի դառն արտասուքին, ապա հետզհետէ աղան փախստականի բոլոր ոչխարները խառնեց իր հօտին, սեփականացրեց և տան մէջ մի քաղցած քիւրդ ընտանիք դրեց իբր պահապան, որ Ազիզի ընտանիքը չը փախչի Պարսկաստան: Այդ լիրք քիւրդը, ապրելով հայ նահապետական մաքուր ընտանիքի մէջ, ուր կան ջահիլ հարս և աղջիկ... կապրի նոյն ընտանիքի հաշով: Ազիզի ջահիլ տղան, որ տան միակ չափահասն էր, շարաթներով և մի քանի անգամ Սարա աւանի մէջ կը բանտարկվի, մեղադրվելով, թէ հօր տեղը գիտէ և չի մատնիր կառավարութեան: Կանցնին ամիսներ, տղան բանտից կելնէ: Կառավարութիւնը տեսնելով, թէ անհնարին է Ազիզին ձեռք բերելը, նրա ընտանիքը կը թողնի բոլորովին Մահմատ աղի կամայականութեանը: Վերջինս բռնի գրաւեց Ազիզի բոլոր հողերը և սորա տղային այնպիսի ծեծ մը կուտայ, որ լեզուէ, բերնէ կրնկնի, հիւանդ կը պարկի, և բարբարոս քիւրդը խստիւ կը հրամայէ մէկ շարաթուան մէջ գիւղից հեռանալ: Այսպիսով Ազիզի չէն տունը, որ ունէր ոչխարի հօտ, գութան, կովեր, եզներ և գեղեցիկ հողեր, այժմ, մի քանի ամիս չկայ, աղքատ, մերկ և պատառ հացի կարօտ, շիւարած է, թէ որու դիմէ և ուր ապաստանէ...

Լրագրաց մէջ կառավարութեան պաշտօնական մէկ յայտարարութիւնը կարդացինք, թէ Սուլթան Համիդի անուամբ կազմված զօրաբանակին մի գունդ ևս աւելացաւ Վանայ վիլայէթին մէջ, Թաֆիւրի հրամանատարութեան ներքոյ: Ամենքս սարսափով կը հետաքրքրվէինք, թէ ուր է Սուլթանի նոր գունտը և ո՞վ է Թաֆիւր: Հատ չանցաւ, Թաֆիւրն երևեցաւ Հայոց ձորի մէջ (Վանէն 4 ժամ հեռու դէպի հարաւ արևելք): Նրա մարդիկը 25-էն 30 կը հասնի, որոնք կազմված են գող մութուրներէց, աւազակ, մարդասպան քիւրդերէց, որոնց կառավարութիւնը այնչափ առատօրէն ներում կը շնորհէ. Իսկ ինքը հրամանատարը աւազակներու աւազակապետն է: Նա ասկէ քանի մը տարի առաջ արիւնընուշտ մարդասպան և թա-

անող էր. նոյն իսկ Օսմանեան կառավարութեան սկսած էր նեղութիւն պատճառել, այնպէս որ ձեռք չընկնելու համար "կաշաղ" էր դարձած: Աղթամարայ վեհափառ կաթողիկոսը գիտնալով հանդերձ Թափիրի հայոց հասցրած մեծ ֆէսաները, երկար ժամանակ գաղտնի պահեց անապատ կղզու մէջ և անցեալ տարի ներումն բերել տուեց այդ աւազակին:

Թափիր պաշտօնապէս կը հաղորդէ, թէ Վանայ վալին իրեն նշանակած է Հայոց 2-րդ մէջ խաղաղութիւն պահպանելու համար: Եւ ահա, թէ ինչպէս կը կատարէ:

Մէկ օր երեկոյեան մութ ժամանակ 5 խօլամներով (և ծառայ և թիկնապահ կը նշանակէ) գիւղի մէջ վեց հարուածեան կը պարպէ և շփոթ կը հանէ: Գիւղացիներն այս աղմուկին դուրս կուգան. Թափիր անմիջապէս մի բանի յայտնի հայերու կը բռնէ և թեւերը կապել կուտայ, ըսելով. "Գուք ծածուկ հայ կաշախներ պահած էիք, որոնք այս րոպէիս յարձակվեցան մեր վրա, զէնք պարպեցին և փախան. հազիւ մահից ազատվեցանք: Հիմա ձեզ կապած պիտի վալին տանեմ և ձեր ոսկորները բանտի մէջ փթեցնել տամ": Գիւղացիները քաջ գիտնալով Բահրի փաշայի անգթութիւնն և անարդարութիւնը, միջնորդ ձգելով՝ ամեն մէկը 4-6 մէձիտ փրկանք կուտան և հազիւ օձիքները կապտեն:

Մի ուրիշ անգամ Թափիր իր խօլամներուն կը սովորեցնէ հայերի փարախներէն քանի մը հատ լաւ ոչխար հանել: Մարդիկ ճշտութեամբ պատուէրը կը կատարեն: Գիւղացիներ կը հասկնան, թէ այս գողութիւն ընողը Թափիրն է, սակայն աւազակապետը նորէն կողմէ, թէ շուտ գողերը պիտի գտնէք, հայեր. ես խաղաղութիւն պահպանելու համար զրկված եմ և իմ պարտքը պիտի կատարեմ: Հայերուն և ընկի քիւրդերուն դատի կը կանչէ: Քիւրդերը տեսնելով Թափիրի լիտութիւնը, չեն երթար և կըսեն՝ Թափիր մոխաննաթ աւազակ է, ոչ թէ դատաւոր: Հայեր վախից կերթան և փրկանք տալով՝ կազատվին:

Այդ մարդ Բահրի փաշայի քթի տակ այս տեսակ անթիւ լրբութիւններ գործելէն վերջ՝ կարգ մ'ալ ընդդիմադրութիւն ցոյց տուող մարդիկ կը մատնէ կառավարութեան ձեռքը, ինչպէս Ողմըցի Մուրադին, Շահէին:

Ստուգվեցաւ, որ սա 92-ի աշնան Բահրիի հրամանով Վանայ մէջ խուզարկութեան մը մասնակցող Թափիրն է, որ քացիով հայ կին մը վիժուց:

Պօլսի հիւպատոսները պահանջեցին այս հին աւազակին ձերբակալել: Բահրի փաշան հայոց հարուստ դաւաճանների ձեռքով հանրագրութիւն մը շինեց, թէ ոչ այդպիսի կին կայ վիժած և ոչ Թափիր քաղաքի մէջ:

Մերանցոց էլաղասի (ցեղապետ) Մուստաֆա փաշան չափազանց կը սիրէր Թաղի (Շատախի գիւղաքաղաք) Արրահամ մահտէսի Շահէնեանին և կը զարմանայ, թէ ինչու վերջինս ուրիշ տարիների պէս չի գայ իրեն տեսութեան: Անցեալ օրեր մարդ կը զրկէ ետեւից. Արրահամ կը բացատէ, ըսելով՝ թէ աւազակ Շաքիրի հետ գօտված է, թէ և հաշտութիւն ըրած և այդ վատ քիւրդը իրեն բաղդ է տուած, բայց չի հաւատար, որովհետեւ Շաքիր միշտ սեւ ապերախտութիւն ցոյց տուած, իր խօսքն դրժած է, այդ պատճառով չի ցանկար ճանապարհորդութիւն ընել:

Վիեննա. Դաշնակցութեան ազատ տպարան

Մուստաֆա փաշան ցաւելով այս բանի վրա, լուր կը ձգէ Թաղի գայմագամ Բէշիտ էֆ., որ ապահովեցնէ և հատարիմ մարդու ձեռքով զրկէ իր սիրելի բարեկամին: Արրահամ կը համաձայնի և Բէշիտ էֆ. նորա հետ կը գնէ Շաքիրի հօրեղօրը: Արրահամի հետ էին նաև իր եղբայր Ազիզը, Օհանը և մի ուրիշ հայ, թուով չորս: Անցնելով Վաճէտ գիւղը 2 ժամու չափ, կը հասնին Տիգրիսի ափը, ուր մէկէն ի մէկ իրենց դէմ կենէ Շաքիր 8 ձիաւորներով, զինված մարմինի հրացաններով: Շաքիր խարդախ ժպիտով մը կը բարեւէ, քանի մը խօսք, և յանկարծ հրացանի կը դիմէ, նշան ընելով ընկերներին: 2-րդ հային ալ տեղն ի տեղը գնդակահար կընեն: Ուղեկից Շաքիրի ազգականն անգամ զարհուրելով այս եղբունագործութեան վրա, շնչասպառ կը հասնի մօտակայ գիւղը և լուր կը ձգէ Բէշիտ էֆէնտուն, թէ Շաքիր 4 հային ալ սպանեց:

Ի՞նչ կը նշանակէ այս: Այս թեւի կծիկ Վանայ վալիի մօտ է, իսկ գործադիրը Բէշիտ գայմագամ:

Սպանվածների կանայք երեսաններով թափված են քաղաք: Դրանց բերող 5 երիտասարդք անմիջապէս բանտ են նետված: Դիակները քաղաք բերելու ժամանակ ճանապարհէն բռնի ետ են տուած:

Բողազբեասան մէկ հայի քիւրդը վիրաւորեց: Ասուածածնայ գիւղի գուլիւրներին մէկին քիւրդերն սպանեցին և միւսին վիրաւորեցին: Յուլիսի մէջ Վարազայ նախիրի մէկ մասը զինված քիւրդերը օր ցերեկով դաշտէն քշեցին տարան: Նոյն Յուլիս ամսին Սաթմայ գիւղի մէջ քիւրդերը բռնութեամբ առեւանգեցին Զարթար Հասրաթի-Խաչատրեանին և Մարիամ Սեօ-Յուլսէփեանին և մինչև օրս կը պահեն:

Քիւրդը, թիւրքը կառավարութեան զէնքով կը զինվի, սուր, բեկովներ ազատ կը կանէ վրան, իսկ հայի ձեռնէն կառավարութիւնը փայտն էլ կը խլէ:

Ընթերցողը կը զարմանայ գուցէ, թէ միշտ քիւրդն է սպանողը և թիւրքը կառավարութիւնը կը մեղադրվի: Վալին, վարչութիւնն է, որ անպատիժ է թողնում սպանողներին. նա է, որ խրախուսում է, զէնք, անբաւ իրաւունք է տալիս. նա է, որ հրահանգ է տալիս, թէ ում պէտք է կողոպտել, սպանել: Քիւրդը միայն գործիք է նորա ձեռքին և իր աւարի տէրը:

Բանտի մէջ տասնեակ անմեղ բանտարկեալներ կան, որ 8 ամիս, մի տարի է հոն տանջվում են և երբէք չեն քննված: Խուզարկութեան ժամանակ ոստիկանները գողանում են սնդուկից ոսկի, զարդեր, ամեն տեսակ հագուստեղէններ, տանում են ոտնամաններ և ամեն տեսակ ուտեստի պաշար ու կահ կարասիք: Այս ձմեռ օսմանեան վատթար և կեղտոտ վարչութիւնը 10 նշանաւոր հայ բանտարկեալներ մեղքեց մութ և խոնաւ բանտի մէջ:

Հիմա մենք, Սուլթան Համիդն ու ուրիշ շատերը համոզվեցանք խորին կերպով, թէ գազանաբարոյ Բահրի փաշայի մազմաթէն ճիշտ էր, թէ գայլն և գառը միասին կարած են, թէ թիւրքը, հայ և քիւրդը անդորր կապրին:

Դաշնակցութեան անձանթներին խնդրվում է թղթ թակցութեան և նուիրատվութեան համար գիմել:

L. Boole, 15, Augustus Rd., Hammersmith, W. London